کاریگەری بزووتنەوەی کوردو فراوانبوونی فەرهەنگی وشەی زمانی کوردی

زمان وەکو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی، هۆیەکە بۆ تێگەیشتن، بۆ دەربڕینی هەست و نەست و بیروباوەڕ، واتە زمان دەبێتە هۆی دروستبوونی پەیوەندی، ئەم پەیوەندییەش، بەدەوری خۆیدا، کۆمەڵ پێکدەهێنێت، واتە کۆمەڵی مرۆڤایەتی بەبێ زمان دروست نابێت، مرۆڤیش بەبێ زمان نابێت و ژیانیش بێ زمان هیچ دەبێت و لە ئاستێکی راوەستاو دەبێت، مرۆڤ وزەو توانای بیرکردنەوەی نامێنێت(۱)، ئەگەریش یەکێک لە کۆمەڵ دوور بخرێتەوە بۆچۆڵی، لەناو ئاوەدانیدا نەژیت وەکو ئاژەڵ هەڵس وکەوت دەکات.

بەمە دەردەکەوێت، زمان دیاردەو هۆیەکی گرنگی ژیانی مرۆڤەو، بەشێکە لە شارستانییەت و شارستانییەت بەبێ زمان نابێت و پێش ناکەوێت، زمانیش بەبێ شارستانییەت هیچ گەشەو گۆڕان ناگرێتە خۆی، بۆیە بەهۆی گۆڕانی لایەنەکانی ژیانەوە، دەگۆڕێت و فەرهەنگی وشەکانی، بەم پێیە فراوان دەبێت، ئەم لایەنانەی کە دەبنە هۆی فراوانبوونی وشەی زمان زۆرن، وەک: هۆی کۆمەڵایەتی و شارستانێتیی نەتەوەو لایەنە جۆراوجۆرەکانی ئەم شارستانیەتە، هۆی کاریگەری ئەدەبیات و پێشکەوتنی رۆشنبیری، کارتێکردنی زمانێک بەسەر زمانێکی ترەوە، هۆی زمانەوانی، هۆی ئابووری (۲)، هۆی رامیاری.

ئەم هۆیانە، دەبنە هۆی گەشەکردن و پێشکەوتنی زمان، بێگومان پێویستییەکانی ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵ، لەگەڵ پێشکەوتن و گۆڕانی کۆمەڵدا، دەگۆڕێت و زیاد دەکات و پێویستی تازەی ژیانی کۆمەڵ لەگەشەو گۆڕانیدا دێتە کایەوە، ئەو پێویستییانە، پێویستییان بەزمانی دەربڕین هەیە، واتە زمانێک دەبێت لەگەڵ ئەو گۆڕان و پێشکەوتنەدا بگونجێت. واتە زمانی زیندوو رەسەن، دەبێت زمانی سەردەم بێت و، بتوانێت، پێویستییەکانی سەردەم، لە داهات و داهێنانی تازەی تەکنۆلۆژیاو زانستی جۆربەجۆر دەرببڕێت و زمانی زانست و کۆمەڵ بێت.

لێرەوە ژیانی مرۆڤ لەو گۆڕانەدا، هەندێک پێویستی و شتی کۆن، کەمتر بەکار دەهێنێت و، وردە وردە، پێویستی پێیان نامێنێت وشەو ناوەکانیانیش کەمتر لە زمانی ژیانی رۆژانەدا بەکاردەهێنرێت، لێرەوە پێویستی تازەی ژیانی کۆمەڵ وشەو ناوی تازەو نوێیاو، دەهێنێتە کایەوەو ئەم وشەو زاراوە نوێیانە دێنە ناو فەرهەنگی زمانەکەیەوە، وشەکانی زیاتر دەکەن و فەرهەنگی وشەکانی فراوانتر دەبێت، ئەم وشەو زاراوانە سەر بەو لایەنانەن، کە لەسەرەوە، هێمامان بۆ کرد، کە دەبنە هۆی فراوانبوون و زیادبوونی وشەی زمان.

یەکێک لەو لایەنانەی سەرەوە، لایەنی رامیارییە کە دەبێتە هۆی فراوانبوونی فەرهەنگی زمان، ئێمە لێرەدا، لەم لێکۆڵینەوەیە لەناو ئەم هۆیەدا هۆیەک دەبینین کە ئاوێتەی، ئەم لایەنەی رامیاری بووەو بۆ کۆمەڵگای کوردەواری، لەشێوەی بزووتنەوەی خەباتی کوردایەتی و شۆڕشەکەیدا، خۆی نواندووەو، کاریگەری بەسەر زمانی کوردەوارییەوە دیارە.

ئێمە لێرەدا، باسی لێوە دەکەین، چونکە لایەنی شۆڕشی کورد کاریگەریی جیاجیا بەسەر زمانەکەیەوە جێهێشتووەو، پێوەی دیارە لەبەرئەوەی شۆڕشیش لەناو کۆمەڵ و میللەتدا پێویستی خۆی هەیە، ئەم پێویستییەش زمانی دەربڕینی خۆی دەبێت، فەرهەنگی وشەو زاراوەی سەربەخۆی دەهێنێتە کایەوەو لە زمانی

کۆمەڵەکەدا، رەنگ دەداتەوە، ئەم رەنگدانەوە لایەنی جۆربەجۆری، شۆڕشەکەی لەناو زمانی کوردەواریدا گرتۆتەوە. واتە شۆڕش و خەباتی کوردایەتی کە لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمەوە، کە سەرەتاکەی لە پەیدابوونی هەستی نەتەوایەتییەوە سەری هەڵداوە، ئەم پەیدابوون و سەرهەڵدانە، بەرە بەرە، لەشێوەی خەباتی رامیاری لە لایەک و، بەشێوەی بزووتنەوەی خەباتی چەکداری، لەلایەکی ترەوە، دەست پێکردووە، لەناو زمانەکەدا وشەو زاراوەو دەربڕینی تایبەت بەخۆی هاتۆتە کایەوە زمانەکەی دەوڵەمەند و فراوانتر کردووە.

بۆ نموونە شۆڕش و راپەڕینی شێخ عوبێدوڵڵای نەهری، شۆڕشی شێخ مەحموودی نەمرو شۆڕشی خۆیبوون (ئاگری داغ) بەسەرۆکایەتی ژەنەراڵ ئیحسان نوری پاشا، دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران و کۆماری کوردستان، شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١، شۆڕشی نوێی گەلی کورد لە ساڵی ١٩٧٦ەوە(٤) تاکو ئێستا بەدەیان و سەدان وشەو زاراوەی سەر بەژیان و، لایەنی ئەوشۆڕشانە هاتوونەتە ناو زمانی کوردییەوەو فەرهەنگەکەیان فراوان کردووە، لە بارەی لایەنی رامیاری، سەربازی و پێشمەرگایەتی، راگەیاندن و ئەدەبیاتی شۆڕش، دارایی و ئابووری... هتد

ئەم وشانە بەرێگای جۆربەجۆری زمانەوانی هاتوونەتە ناو زمانی کوردی و، بەشێوەی پەیوەندی هەرەمی لەسەرەوە بۆ خوارەوە (سەرکردایەتی بۆ ناو میللەت) لەناو زمانەکەو خەڵکدا جێگیربووەو بلاوبۆتەوە، وشەکانیش لە پەیدابوونیاندا سەربەم رێگایانەن:

١- رێگای دارِشتن (الاشتقاق).

٢- رێگای لێکدان (الترکیب).

٣- رێگای داتاشین (النحت).

٤- رێگای وەرگێران (الترجمە).

٥- رێگای وەرگرتن (الاقتباس)

لەناو ئەم رێگایانەدا، بۆ وەرگرتنی وشەی لایەنی رامیاری و خەباتی چەکداری، بەپێی خاسیەتی زمانی کوردی، رێگای لێکدان و دارِشتن، دەوری هەبووەو، لە زمانی بێگانەوەش رێگای وەرگرتن (الاقتباس) دەوری کاریگەری هەبووە، لە هاتنە کایەی وشەی سەر بەژیانی شۆڕش و رامیاری، ئەم وشانەش سەر بەلایەنی رامیاری، سەربازی، فەلسەفی و نەتەوایەتی، راگەیاندن و تاڕادەیەکیش لایەنی دارایی و ئەدەبیاتی گرتۆتەوە، مەبەستمان لە وشەی ئەدەبیاتی شۆڕشگێرییە، ئەمجا بەپێی دیاریکردنی ئەم لایەنانەو، بەپێی پێویست ئاوڕ لە نموونەی وشەکانی سەر بەشۆڕشی کوردەواری دەدەینەوەو، لە شوێنی خۆیاندا، دەیانخەینەڕوو.

ئەم وشانەش، بەزۆری، بەپێی پەیوەندییەکی هەرەمی، لەسەرکردایەتی شۆڕشەکەوە، هاتۆتە خوارەوە، کۆمەڵی کوردەواری و، دەزگا جیاجیاکانی شۆڕشەکە بەکاریان هێناوەو، پاش ماوەیەک لە زمانەکەماندا، چەسپاون و بوونەتە وشەیەکی سەر بەزمان و فەرهەنگی وشەکانی و نموونەی وشە بێگانەکانیش، کەوتوونەتە ژێر رکێفی ئاواز دەربڕینی دەنگسازی، کوردییەوە وەکو دیموکراتی، کادیر، کۆماندۆ، دکتاتۆر، دکتاتۆرییەت، پەرلەمان، پەرلەمانتار، سکرتێر، مەکتەبی سیاسی، فاشیزم، فاشییەت، ئۆتۆنۆمی، فیدرالی، عمیل، عنصری، جینۆساید... هتد.

لێرەوە نموونەی بۆ رێگاکانی پەیدابوون و فراوانبوونی وشەی کوردی دەهێنینەوە:

رێگای دارِشتن (٥): رێگایەکە لە وشەو کەرەسەیەکی سەربەخۆی زمانی کوردییەوە، بەیارمەتی پێشگرو پاشگری زمانی کوردی دەتوانرێت دابڕێژرێت، یا دەیان وشەی سەر بەلایەنی شۆڕشی کوردەواری پەیدا بووەو هاتۆتە ناو زمانی

کوردییەوە، وەک ئەم یاسایە.

وشە/ کەرەسەو مۆرفیمی سەربەخۆ + پاشگر = وشەی دارێژراو.

(رەگی چاوگ) نوێن = ەر ـــــ نوێنەر، کارامە، کۆمیتە، ناوچە، دەستە، بارەگا.

پێشگر + وشە/ کەرەسەی سەربەخۆ = وشەی دارێژراو لێ + هاتوو ـــ لێهاتوو. راپەڕین، رامالێن، بێتەل..

ئەمجار نموونەکانی وشەی ئەم رێگایە وەک: کوردایەتی، کۆمیتە، بەرە، خێڵەکی، فرۆکە، نۆکەر، دەرەکی، سەرەکی، چۆنیەتی، چەندایەتی.

رێگای لێکدان: (الطریقە الترکیبیە) بەهۆی لێکدانی دوو مۆرفیمی یا دوو وشەی سەربەخۆوە، دەتوانرێ بەهۆی ئامرازی ناوگر یا بێ هۆی لێکدان، دەیان وشەی سەر بەبزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی و شۆڕشی گەلی کوردەوە، هاتۆتە ناو فەرهەنگی زمانی کوردییەوە، بەپێی ئەم دەستوورە.

١- وشە/ مۆرفیم + وشە/ مۆرفیمی تر بێ هۆ = وشەی لێکدراو.

وشەی لێکدراوی بێ هۆ

شۆڕش + گێڕ (رەگی چاوگە) = شۆڕشگێڕ، بنکە، دەست + وەشێن = دەست وەشێن.

رێ + باز = رێباز. زەحمەتکێش. فرە لایەن، زرێپۆش، سەرپەل، سەرلق، ئەندام پۆل، پەیامنێر، ئاگربەست، سەرباز.

٢- وشەی لێکدراو، بەهۆی ئامرازی بەستنی ناوگرەوە:

وشە / مۆرفیم + ئامرازی بەستنی (ناوگر) + وشە/ مۆرفیم = زەبر + و + زەنگ = زەبروزەنگ.

دەس + بە + سەر = دەسبەسەر، دەربەدەر.

رێگای وەرگێڕان، بەهۆی واتاو مەبەستی وشەی بێگانەوە، لە حاڵەتی

نەبوونی وشەی خۆماڵی و رەسەنی کوردی، بەم رێگایە وشەی زۆر هاتۆتە ناو فەرهەنگی زمانی کوردییەوە، وەک:

وشە / مۆرفیم + وشە / مۆرفیم = وشەی وەرگێڕدراو

شەڕ + ی + سارد = شەڕی سارد

بەر + ە + شەڕ = بەرەی شەڕ، دژە ئاسمانی

ژووری عەمەلیات، هێرشی سەربازی، ئەنجوومەنی نیشتمانی.. هتد

رێگای داتاشین لە دوو وشەی سەربەخۆ، یا زیاتر بەکرتانی هەندێک دەنگ و برگەی وشەوە، دەتوانرێت ژمارەیەک وشە دروست بکرێت، یا ژمارەیەک وشە هاتۆتە ناو زمانی کوردییەوە، کە سەر بەم رێگایەیە بەهۆی لێکدانەوەوە، وەک: کرێگرتە، پێشمەرگە، سەرکردایەتی، پارتیزانی، کۆچڕەو، داستانی تۆڵە...

رێگای وەرگرتن: ئەم رێگایە، لەوەرگرتنی وشەدا، زۆر فراوان و باوە، چونکە ئەو وشانەی، کە هاتوونەتە ناو زمانی کوردی و، بەهۆی پێویستی شۆڕشی کوردەوە، هاتوونەتە ناوەوە، لە زمانی بێگانەو ناوی زانستەکان و ناوی زمانی وڵاتەکەوە، وەرگرتووەو، لە ئەنجامی نەبوونیدا دێنە ناو فەرهەنگی زمانەوە لەسەردەمی شۆڕشی کوردا بەدەیان وشە لەم بارەیەوە پەیدابوون، ناوی زانستەکانی و ناوی خاوەنیان هەڵگرتووە، کەسەر بەزمانی خاوەن زانستەکەو زاراوەکەن، وەک:

پارتی، دیموکراتی، لیبرالی، بەتالیۆن، مارکسیەت، دایلەکتیک، سۆشیالیزم، سۆشیالیستی، جەدەلیەت، جینۆساید، ناپاڵم، لینینی، بۆرجوازی، پەرلەمان، فراکسیون، مۆبایل تەلەکس، کیلۆ هێرتس، کەناڵ، ئەنتەرنێت، مێگەوات، رەدیس، هەلی کۆپتەر، کلاشینکۆف، سەمینۆف، گرینۆف، ئیڤا، سەمتی، مدرعە، بەرمائی، کۆسمۆپۆلیتی، فیوداڵی، رجعی، تقدمی....تد.

بێجگە لەم رێگایانە سەرەوە، بەرێگای خواستن و خوازەشەوە (الاستعارە

والمجاز) هەر لەناو زمانی کوردی خۆیەوە، زۆر وشەو زاراوەی کوردی نویٚ بۆ مەبەست و بەکارهێنانی تازە، لەناو شۆڕشەکەو خەڵکدا، بۆ ئەو سەردەمە تازەیە، بەکارهاتن و بڵاوبوونەوەو خەڵکی پێی راهاتن، وەک: (لەشکر) لەبنەڕەتدا بۆ ژمارەیەکی زۆری خەڵکە، وەکو لەشکری بووک گواستنەوە، بوو بەلەشکری سەربازی و بۆ هێزو سوپای کورد بەکارهات. هەروەها وشەکانی، دەستە، لق، پۆل، کەرت، پەل، مەڵبەند، هێز، بنکە، بارەگا، هێرش، سەرلەشکر، رێکخراو، ناوچە، شانە، سەرشانە، پاراستن، کۆبوونەوە، رابەر سیاسی (لەنێوان کردنی نێوان دووکەسەوە، دەوترێت فلان کەس رابەڕیانەو رابەرایەتیمان دەکا). زەبرو زەنگ (فاشی)، کریٚ گرتە لەئیشکەرەوە بۆ عمیل سیخوڕ، نۆکەر، رزگاری، لەخەلاسبوون و نەجاتبوونەوە بۆ رزگارکردن واتە تحریر.. وشەی گەلی کوردستان لە هەشتاکانەوە بڵاوبۆوە، بەکاریگەری دروشم و شۆڕشی کوردستانەوە... هتد.

هەروەکو وتمان، ئەم وشانە لەلایەن رۆشنبیرانی سەرکردەی شۆڕشەکەوە بەکاردەهاتن و، وردە وردە بەرێگای دەزگاو رێکخراوە جیاجیاکانی رێکخستنی رامیاری و سەربازی و کادیرەکانی شۆڕش و دەزگای راگەیاندنیەوە، بەناو خەڵکدا بڵاوبوونەوەو لە زمانەکەدا بەکارهاتن وئاسایی بوون.

مەسەلەی زمان و بایەخی زمانی نەتەوەیی، لای هەموو میللەت و شۆڕشێک، سەرنجی شۆڕشگێڕانی کارامەو کەسانی سیاسی و سەرکردەکانی راکشاوەو، جێگای بایەخ پێدانیان بووەو(٦)، لای سەرکردایەتییە یەک لەدوا یەکەکانی شۆڕشی نەتەوەیی کوردیش، هەر لە سەرەتای پەیدابوونی هەستی نەتەوایەتی و دەستپێکردنی شۆڕشە رەواکەیەوە، زمانی کوردی جێگای بایەخپێدان بووە، یەکێک بووە، لە بەرنامەی شۆڕشەکە، بەندێکی سەرەکی مافەکانی کورد بووە، لە دوژمنانی داگیرکەر داواکراوە بایەخی پێبدرێت و، وەکو

زمانی میللەتی کورد، لە ناوچەکەی خۆیدا لەرەسمیاتدا بەکاربهێنرێت(٧) لێرەوە دەردەکەوێت کە شۆڕشی نەتەوەیی، هەردەم دەیەوێت، کۆمەڵگای پڕ گیروگرفتی میللەتەکەی و، ناخۆشییەکانی بگۆڕێت و دیاردە ناهەموارو نالەبارەکانی ژیانی نەتەوە، لەڕەگ و ریشەوە بگۆڕێت، کۆمەڵێکی نویٚ و ئاسوودە سەر لەنویٚ بنیات بنێن، چونکە شۆڕش لوتکەی دەربڕین و داوای رەوای میللەت و مرۆڤایەتییە(٨) کە دەیەوێت ژیانە کۆنەکەی بنبڕ بکات و کۆتایی بەدیاردە ناهەموارو، ناخۆش و، دواکەوتووەکانی بهێنێت، یەکێک لەم داوا رەوایانەش بایەخ پێدانی زمانی نەتەوەییەو خوێندن بەزمانی کوردی، داواکاری هەمیشەیی شۆڕش بووە، مافی بەرگری کردن و زمانی رەسمی بەکوردی بێت و، زمانەکە لەوشەی غەوارەو بێگانە پاک بکرێتەوە(٩).

زمانی کوردیش، بەر بایەخپێدانی رۆشنبیرانی کوردو شۆڕشەکەی کەوتووەو، بەپێی دەرفەت و بوار خزمەتی کراوەو زمانی راگەیاندن و ئەدەبیات و شۆڕشەکە بووە. زمانی کوردیش توانیویێتی، وەکو زمانێکی رەسەن و سیمای شارستانێتیی کورد دەربڕی زمانحاڵی سەردەم و پێویستییەکانی ژیان بێت و، لەگەڵ رەوتی پێشکەوتن و دنیای تەکنۆلۆژیادا بڕوات و زمانی کۆمەڵی کوردەواری و شۆڕشەکەی بێت، لە گەیاندنی زانست و زانیاری و پێویستییەکانی شۆڕش و رۆشنبیری، بۆیە دەتوانرێت زمانی کوردی بەزمانێکی رەسەن و زیندوو، بەزمانی سەردەم دابنرێت، کاریگەری شۆڕشی میللەتەکەی پێوە دیارە لە بواری وشەو دەربڕینی سەر بەژیان و قۆناغی شۆڕشەکەدا، چونکە توانیویێتی زمانی کۆمەڵی کوردەواری بێت و لەگەڵ رەوتی گۆڕانەکانی کۆمەڵدا بێت.

داواکاری شۆڕشەکانی کورد، هەردەم مافی بەکارهێنانی زمانی کوردی، لە فەرمانگەو قوتابخانەکانی کوردستاندا ویستووەو، هەوڵی پێشخستنی

زمانەکەیان داوە. لەسەردەمی شێخ مەحموودی نەمردا بۆ یەکەمجار خوێندن لە قوتابخانەی ژێر دەسەڵاتی ناوچەی حوکمدارێکەی بەکوردی دەست پێکراو لەم رووەوە بناغەیەک بۆ بەرەو چەسپاندنی زمانی یەکگرتووی کوردی دانراو، وردە وردە لەگەڵ گۆڕانی باری ژیانی سیاسی کوردستاندا، بەرەو گونجاوترو چاکتر، شێوەی کرمانجیی خواروو تائێستاش لەو سەردەمەوە کە ماوەی سێ چارەکە سەدەیە وەکو زمانێکی ئەدەبی لەبرەودایەو، زمانی خوێندن و نووسینە، لە راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ەوەش، زمانی ناوەندی (مرکز) دەسەڵاتی حوکومەتی هەرێم و دەزگا جیاجیاکانێتی، و چەندین کەناڵی تەلەفزیۆنی و رادیۆی جیاجیا بەکوردی پەخش دەکرێت و، بەدەیان گۆڤارو رۆژنامەو بڵاوکراوەی حیزبی و رێکخراوی جەماوەری پێ بڵاودەبێتەوە، وشەو زاراوەی ئەم سەردەمە نوێیەی، دوای راپەڕینی بەهاری ١٩٩١ی تێکەوتووەو زۆر وشەی کوردی تریش، بۆتە زاراوەی ناو دەزگا جیاجیاکانی ئەم سەردەمە وەکو فیدراڵی، فاکس، بۆرسە، ئەنتەرنێت، فراکسیۆن، پەرلەمان، پەرلەمانتار، دۆلار، یەن، فرانک، سنووورداش، ئاودیو، دەزگای شەهید، ئاوارە، (بەواتای تازەی سیاسی)، عەولەمە (جیهانگیری) عەسکەرتاری،.. هتد.

لەکاتی شۆڕشی چەکداری و شاخدا، بەرێگای رادیۆی شۆڕشی کوردو کادیرانییەوە، کە وەکو رابەرێکی هەمیشەیی، هەواڵی شۆڕش و چالاکییەکانی، بە وشەو دەربڕینی کاریگەرو شۆڕشگێڕانە، دەگەیاندە ناو جەماوەری کورد، لەلادێ کاناو بەهۆی رادیۆوەش لە شاردا. لەمەوە، زۆر وشەو زاراوەو دەربڕینی ئەدەبی دەکەوتنە سەر زاری خەڵک و لە زمانەکەدا جێگیر دەبوون، خەڵکی لەکاتی خوتبەو هەواڵی چالاکییدا، دەبزواند(٩) وەکو: بووکی سەربەستی، لانکەی شێران، شەهیدانی سوور قەڵاتی گەل، هورەی پۆڵایین و لەبن نەهاتوو، گەلی ستەمدیدە، ئەمجارەش بەفرگڕی گرت، هەڵۆی بەرزەفڕ، دوژمن بەزێن،

هەڵۆ گیانبازەکانی شاخ، هەڵۆی گەرمیان، شێرە کوڕانی کوێستان، ورەی پۆڵایین و لەبن نەهاتوو، هەپڕوون بەهەپڕوون، کەم ژیان و کەڵ ژیان، ئامێزی گەڵ، سەروەری و نەمری، کوڕانی شارو شاخ، بێهوودە دۆڕاو، دوژمنی بێ ورەو دۆڕاو، تۆپە تەیارە شکێنەکان، بووکی سەرکەوتن، دوژمن بەزێن، ئەلقە لەگوێ، سەربازی نەناسراو. هەڵۆی سوور، خۆ فرۆش... هتد.

ئەدەبی شۆڕشگێڕیش، وەکو خاسیەتێکی ئەدەبی بەرگری و تێکۆشان، دەیان وشەو دەربڕینی هەست بزوێن بەتایبەتی لەکات و سەردەمی وریابوونەوەی میللەت وراپەڕین وشۆڕشدا چونەتە ناو زمانەوەو، دەوری کاریگەرو راستەوخۆیان هەیە، لە فراوانبوون و زیادکردنی وشەی نوێی سەربەو سەردەمە، ئەمە لە شیعری کوردیدا بەئاسانی دەبینرێت، وەکو: دیواری کۆنکریت، دەرگای پۆڵا، رێگای ئاسن، قەڵغانی گوللە، ماری نەوسن، ئازادیخوا، شورەی پۆڵاو بەرد، بووکی تازەی یەک شەوە، بووکی ئازادی، پەندی زەمانە، هەڵسن لەخەو، دایکی وەتەن، دڵی میللەت، سەرکەش، پەندی زەمانە، دەمی راپەڕین، سستی و پەستی، پیاوی بێگانە، وێرانە ماڵ، رووت و رەجاڵ، خۆفرۆشان، هەرزە وەکیلی شاری خامۆشان، ئازایی و چالاکی و هەندێک پیشەو نازناوی پێشمەرگایەتی لە شۆڕشدا دەبنە هۆی هاتنە کایەی هەندێک وشەو گرێی سەر بەخاسیەتی ئازایی و دەبنە ناوو شۆرەت و بڵاودەبنەوە(١٠)، بۆ نموونە: پۆڵا بیکەی سی، رەحمان دۆشکە، مەلا کۆپتەر، عەلی برنەو، ئاراس بێتەل، پیرۆت تۆپچی...هتد.

دوای ئەم بوارە جیاجیایانەی کە دەبنە هۆی زیادبوون و فراوانبوونی وشەی زمانی کوردی، بەزۆری لایەنی رامیاری لە شۆڕشی کوردا، لە بواری کاریگەری فەلسەفەی شۆڕشگێڕی و بیری نەتەوایەتی و ئایدیۆلۆژیاو رێبازی شۆڕشدا، بەدەیان وشەی بێگانەو خۆماڵی دێتە ناو زمانەوەو فەرهەنگی زمانی کوردیش

لەم بوارو بارەدا وشەی زۆری وەرگرتووەو بەکارهێناوە، چی لەسەردەمی شۆڕشەکەداو، چی لە دوای ئەو ماوەیەداو لە زمانی کوردیدا چەسپاوە، وەکو:

أ- وشەی بێگانە:

وشەی سیاسی و بواری رێکخستن و ئایدیۆلۆژیا، وەکو: مارکسیەت، ماوی، جیفارستی، فرە حیزبی، قومی، تقدمی، پێشکەوتوخواز، لینیتیەت، حەتمیەت، دایلەکتیک، پرانسیب، پرۆسە، کۆسمۆپۆلێتی مادی، میسالی، میسالیەت، ئۆتۆنۆمی، حوکمی زاتی، فاشیەت، فاشیزم، دیکتاتۆر، دیکتاتۆریەت، تاکتیک، ستراتیژ، ئینهزامی، رادیکالیی، ثوری، ئیشتراکی، سۆشیالیستی، دیموکراسی، کۆلۆنیال، جینۆساید.. کۆمۆنیست، شیوعی، کۆنفدرالی، دیموکراتخوازان، سەندیکا، ئەرستۆکراتی، پەرلەمان، دیبلۆماس، سکرتێر... هتد.

ب- وشەی خۆماڵی (سیاسی و ئایدیۆلۆژیاو رێکخستن): کوردایەتی، سەرکردایەتی، کۆمیتەی ناوەندی، مەڵبەند، مافی مرۆڤ، مافپەروەر، رێکخستن، لق، ناوچە، رێکخراو، شانە، پۆل، رابەر سیاسی، رابەر، لیژنە، مەکتەبی سیاسی، رزگاریخوازی نیشتمانپەروەر، سیاسەتمەدار، بەرخۆدان، سەرهەڵدان، سەرخۆبوون، بزاڤ، سەرشانە، بەرە، رەگەزپەرست، کوردپەروەر، مافی مرۆڤ، پاراستن، رێباز، زەبرو زەنگ، وڵاتپارێز.... هەڤاڵ، هەڤاڵی سەرکردە، هاورێ، ئەنجوومەن، ئەنجوومەنی باڵا، ئەنجوومەنی گوندەکان، ئەنجومەنی شار.

وشە سەربازییەکان: مەکتەبی عەسکەری، پێشمەرگە، پارتیزان، هێز، لەشکر، سەرلەشکر، فەرماندەی سوپا، دەست وەشێن، تانک، دەبابە، لق، پەل، دەستە، سەرلق، سەرپەل، سەردەستە، فەرماندەی هێز، مەڵبەند، بەتالیۆن،

هەرێم، کۆماندۆ، مەفرەزە، رەبایە، هێرش، بنکە، هجوم، یاریدەدەر، چالاکی، گەریلا، دزە (تسلل)، کلاشینکۆف، سەمینۆف، ئارپیجی، بیکەیسی، سەمتی، فڕۆکە، زیل، هەنتەر، مێک، سۆخۆی، گەماڕۆ، بۆسە، کەمین، رەبایە، فەوج، لیوا، وحدە، معسکر، فیلق، فیرقە، کەتیبە، پاشەکشە، کۆپتەر، برێن، بڕنەو، تۆپخانە، جبەخانە، کشانەوە، سەرهەڵدان، بزاڤ، راپەڕین، شۆڕش، انسحاب، پاشەکشە، تۆپ، هاوەن، داگیرکەر، هێز چەکدار، رامالێن، بێسیم، بێتەل، مۆرس، جفرە، جیهاز، دەزگای عەسکەری، هۆکی تۆکی، زریپۆش... هتد. سەرتیپ، کەرتی تیپ، بەرگری، مین، ئاگربەست، بەرەی شەڕ، شەڕکەر، دیل، دەسبەسەر، ناپاڵم، سارۆخ، گرینۆف، نۆبەدار.

وشەکانی دەزگای راگەیاندن و پەیوەندی کردن: پڕوپاگەندە، فاکس، مۆبایل کەناڵ، رەدیس، ئینتەرنێت، بانگەواز، ئاگاداری، پەیامنێر، رێپۆرتاژ، گۆڤار، رۆژنامە، چاوپێکەوتن، شەپۆڵ، مێگەوات، مێگەهێرتس، رەدیس، شەپۆڵی کورت، کەناڵ.. هتد.

وشەکانی بواری رێکخستن: کۆبوونەوە، نهێنی، نهێنی پاراستن، پێشنیاز(پێشنیار)، تەنگ و چەڵەمە(گیروگرفت)، کۆنگرە، کۆنفرانس.

وشەکانی بواری دارایی: ئازوقە، یارمەتی، باج، سەرباج، گومرگ، داهات، داهاتی ساڵانە، دەرماڵە، بازگەی گومرگی، فرۆشگا، فرۆشگای شۆڕش، دارایی، باجی داهات.

بەهۆی شۆڕشی کوردەوە، هەندێک وشەی کورتکراو پێی دەوترێت وشەی ئەکرۆنۆمی Acronomi کەلەپیت و بڕگەی یەکەمی هەر وشەیەک کە بۆ ناونانی رێکخراو یا حیزب بەکاردێت بۆ سووکی کورت دەکرێتەوە، وەکو وشەیەکی واتادار لەناو زماندا بەکاردەهێنرێت، کە خۆی لە بنەڕەتدا هێمای ناوە گەورەکەیە، کە لەچەند وشەیەک پێکدێت و وشەیەکی نوێی لێ دادەڕێژرێت.

وەکو: پ د ک، ی ن ک، حشع، پاسۆک، حسک، PKK، ناتۆ، سەنتۆ، نیاتۆ، (ناوی بەرەو هاوپەیمانی چەند دەوڵەتێکن کە ئەندامی ئەو ڕێکخراوە یا بەرەیەن)، یونسکۆ، یونیسێف، فاو، (FAW)،کرا (KRA)،... هتد ئەم وشانە بریتییە لەپەیڕەوکردنی ئەلف و بێیەکی جیهانی، کورتکراوەکەی (IPA)واتە: (International-Phonetic-Alphabet) پیڕەوێکە، لە دارێشتنی وشەدا پیتی یا (دەنگی) یەکەمی ریزە وشەیەک وەردەگیرێت و، وشەیەکی نوێی لێ دادەڕێژرێت. یاخود فەلەک (واتە: فەرماندەی لەشکری کوردستان)، س ش ک (سوپای شۆڕشگێڕی کوردستان)، ل ش ک (لەشکری شۆڕشگێڕی کوردستان). (UN) (یوئێن).

لە دوای راپەڕینی گەلی کوردی کوردستانی باشوور، لە بەهاری، ١٩٩١ هەندێک وشەی تر هاتنە ناوەوەی زمانی کوردی و چەسپان وەک: کۆچڕەو، فیدراڵی، پەرلەمان، فراکسیۆن، پرۆڤاید کۆمفۆرد، هێڵی دژە فڕین، خەتی ٣٦، هێزی چاکوج، خەتی هاملتۆن، خێرخواز، فریاگوزار (وەکو زاراوەو وشەیەک بۆ ڕێکخراوەکانی نێو دەوڵەتی)ن شیلتەر، لێرەوە دوای پیشاندانی نموونەی وشە جۆربەجۆرەکانی سەردەمی شۆڕشی کورد دەردەکەوێت، کە زمانی کوردی توانیوێتی زمانی کۆمەڵەکەی بێت و لە ئاستی گۆڕانەکان و زمانحاڵی سەردەم بێت، بۆیە دەتوانین بڵێین: زمانێک لەگەڵ رەوتی زەماندا بێت و بتوانێ پێویستییەکانی تازەی ژیان و ئاسۆ فراوانەکەی دەرببڕێت، مانای وایە زمانەکە ماوەو نەمردووەو(١٠) لەگەڵ رەوتی کۆمەڵەو گۆڕانەکانیدا هاوشانە.

دوای ئەوەی لایەنە جیاجیاکانی کارتێکردنی شۆڕشی کوردمان کە بریتییە لەکاریگەری بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەی کورد، بەسەر زمانی کوردییەوە، دیارو دەستنیشان کردو نموونەی پێویست و جیاوازمان بۆ هێنایەوە، پێویستە تایبەتێتی زمانی شۆڕش و شۆڕشگێڕی لەبیر نەکەین و لەم رووەوە، چەند

تایبەتییەک دەخەینەڕوو.

١- زمانێکی بزوێنەر بێت وببێتە هۆی بزواندنی کۆمەڵانی خەڵکی جیاجیای کوردەواری، بۆ کۆکردنەوەیان لە دەوری شۆڕشەکە، زمانی کوردی سەردەمی شۆڕشەکەی ئاوێتەی ئەم شێوازە بووە.

٢- وشەو دەربڕینەکانی بریتییە لە گیانی بەرگری و بەرخودان و هاندان بەرەو قوربانیدان و وروژاندنی خەڵک، بەشێوەیەکی کاریگەر.

٣- بەشێوازێکی وا بێت کە هەستی نەتەوەیی و هۆشیار کردنەوەی تێدا بێت.

٤- شێوازێکی کوردانەی خۆماڵی بێت.

٥- پاک و بژار کرابێت لەوشەی بگانەو نامۆو ناکوردی.

٦- لە حاڵەتی نەبووندا وشەی بێگانەی گونجاو بەکاربهێنرێت و لە دەنگسازی کوردییەوە نزیک بێت و دەربڕینێکی خۆماڵی هەبێت.

دوا شت پێویستە بوترێت ئەم لێکۆڵینەوەیە، کە بەناونیشانی کاریگەری بزووتنەوەی کوردو فراوانبوونی فەرهەنگی وشەی زمانی کوردییە، یا شۆڕشی کوردو فراوانبوونی وشەی زمانی کوردییە، ئەم لایەنە لەناو یەکێک لەو لایانەنانەوە کاردەکاتە سەرگەشەی زمان و فراوانبوونی وشەکانی دەشێ پێی بوترێت لایەنی سیاسی و شۆڕشگێڕی، چونکە بەگشتی هەموو زمانێک بەهۆی ئەم خاڵانەی خوارەوەش فەرهەنگی وشەکانی فراوان و زیاد(١١) دەکات:

١- هۆی کۆمەڵایەتی لەشارستانێتی نەتەوەدا، وەکو خوورەوشت، دیاردەی فەلسەفی و هۆشمەندی و چالاکیی کۆمەڵایەتی.

٢- کارتێکردنی زمانێک بەسەر زمانێکی ترەوە، بەهۆی ئەدەبیات و بیروباوەڕ.

٣- کاریگەری بەرهەمی شاعیران و نووسەرانی بەهێز.

٤- هۆی زمانەوانی.

٥- هۆی ئابووری.

٦- هۆی ئایینی.

٧- هۆی رامیاری و شۆڕش و هەستی نەتەوایەتی (ئەم هۆیە هەندێک جار بۆ میللەتی ژێر دەسەلاّتی سیاسی میللەت تر بەپێچەوانەوە دەبێتە هۆی لاوازی زمانی دووەم و قەدەغەکردنی وەکو زمانی کوردی لە باکووری کوردستان کە لە بیستەکانەوە تاکو ئێستا بەفەرمانێکی رەگەزپەرستانە قەدەغەکراوە.

ئەنجامی لێکۆڵینەوە.

١- شۆڕشی نەتەوەیی کاردەکاتە سەر فراوانبوونی و زیادبوونی فەرهەنگی وشەی زمانی نەتەوەکەی.

٢- شۆڕشی نەتەوەیی، زمان لەوشەی بێگانە بژار دەکات و وشەی پەتی و خۆماڵی بەکاردەهێنرێت و لە زیادبووندا دەبێت.

٣- وشەو زاراوەو دەربڕینی تازە، سەر بەشۆڕشەکە، لەناو زمانەکەوە، بەهۆی رێگا جیاجیاکانی دروستبوونی وشەو، بەڕێگای وەرگرتنی وشەی بێگانەوە دێنە کایەوەو سەرهەڵدەدەن.

٤- وشەکانی سەر بەشۆڕشەکە بەزۆری لایەنی سیاسی و رێکخستن و سیاسی و سەربازی دەگرێتەوە، لایەنەکانی تر کەمترن.

٥- ئەدەب و شیعری شۆڕشگێڕی و بەرگری لەناو شۆڕشەکەوە، هۆیەکی یارمەتیدەرن بۆ هێنانە کایەی وشەو دەربڕینی تازەو نوێ.

٦- بوونی حیزبی جیاواز بۆتە هۆی پەیدابوونی وشەو زاراوەی جیاواز لەبواری سیاسی و رێکخستن و سەربازیدا وەکو کوردستان.

پەراوێزو سەرچاوەکان:

١- د. ئەورەحمانی حاجی مارف، چەند کێشەیەکی زمانناسی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، ژمارە (١١)ن بەغدا، ١٩٨٦، ل٢٥.

٢- رەفیق شوانی، گۆڕانی باری ئابووری و فراوانبوونی وشەی زمانی کوردی، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٣٢)، ١٩٩٣، ل٦٨-٨٠.

٣- ئەم دیاردەیە لای میللەتی ژێر دەست بەهۆی سیاسەتی رەگەزپەرستی میللەتی دەسەلاّتدارەوە، دەبێتە هۆی لاوازی و قەدەغەکردنی زمانەکەیەوە، بەلاّم شۆڕشەکەی هەوڵی پووچەڵ کردنەوەی ئەم سیاسەت دەدات.

٤- رۆژنامەو گۆڤارو ئەدەبیاتی ئەو شۆڕشانە، هەندێکیان بوونە هۆی پەیدابوون و بەکارهێنانی وشەی نوێباو. چونکە گۆڤارو رۆژنامەی سەربەخۆیان هەبوو، بۆ نموونە وەک: رۆژنامەی کوردستان (ئێران)، هەلاّڵە، نیشتمان، رۆژی کوردستان...هتد.

٥- زمانی کوردی زمانێکی لێکدراوە، چونکە زۆربەی وشەکانی بەهۆی ئەم رێگایەوە پێکدەهێنرێت و رێگای (داڕشتن)یش بەپلەی دووەم دێت.

٦- ابن خلدون ساطع الحصري، في اللغة والادب وعلاقتهما بالقومية، سلسلة التراث القومي،، مركز دراسات الوحدة العربية، ١٩٨٥، ص٤٢.

٧- بروانە داواکارییەکانی شۆڕشی شێخ مەحموودی نەمرو زۆربەی رێکخراوو کۆمەڵە کوردییەکان و شۆڕشەکانی تری کوردو بەیاننامەی (١١) ئاداری ١٩٧٠ی شۆڕشی ئەیلوول ١٩٦١ و رێککەوتنەکەی لەگەڵ دەوڵەتدا.

٨- هادي نعمان الهيتي، الاتصال والتغير الثقافي الموسوعة الصغيرة (٢٣) بغداد ١٩٧٨، ص١٠٧.

٩- ابن خلدون ساطع الحصري، هەمان سەرچاوە ص١٢٧.
١٠- ابن خلدون ساطع الحصري، هەمان سەرچاوە ص١٢٤.
١١- بڕوانە:أ/ د. ابراهيم السامرائي، اللغة والحضارة، بيروت، ١٩٧٧، ص
ب- د. علي عبدالواحد وافي اللغة والمجتمع ١٩٧٢ /ص٩.
١٢- د.عائشة عبدالرحمن (بنت الشاطي) لغتنا والحياة، مصر ١٩٧١، ص٨٠.

تێبینی: نموونەکانی نێو ئەم باسە لەسەرچاوەوە وەرم نەگرتووە، خۆم بەهۆی بەهاوچەرخی شۆڕشی کوردەوە، کە لەناو خەڵکدا باوەو هەندێکی لەمەوپێشەوە بەکاردەهات هێناومەتەوە، بەپێی بواری بەکارهێنانەکەی جون جون (تصنيف)دامناون.